

Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században.

Mielőtt a XVI. századbeli magyar unitárius polemikus irodalom vizsgálásához fognánk, szükségesnek látszik pontosan megjelölni, mennyiben tartozik e munkánk az irodalom-történetírás keretébe. Hiszen mind theologiai művekkel lesz dolgunk, melyekkel írójuknak az unitárius hitelvek tisztázása volt célja. Aztán sehol a művészi formának legkisebb nyoma. Nisard a XVII. század francia irodalmának vizsgálásában a vallásos vitákhoz érkeve, eképen ír: „Nem dolgunk ítéletet mondani e hittudós vitákról. E végre az írónak illetékesnek, az olvasóknak ily tárgyak iránt fogékonyaknak kellene lenniök. De minden hittani vitában része van a keresztény bölcséletnek; benne van a jellemek és szenvedélyek harca; megvan végre az a szellemi irány, az az eszköz, mely által a versenyzők az elmékre általános befolyást gyakoroltak.“ Mi is ez irányban kívánunk haladni. Tőlünk telhetőleg másodrendűvé tesszük a kérdést, vajjon e viták mennyiben használtak vagy ártottak az unitárius egyháznak; ennek vizsgálása az egyháztörténet körébe tartozik. Ellenben azt igyekszünk kimutatni, hogy az unitárius polemikusok munkássága milyen hatással volt a magyar gondolkodás fejlődésére.

Irodalmunk történetében e vitakozók igen nevezetes helyet foglalnak el. Kardos Albert ugyan csak Arany Tamást, Egri Lukácsot, Dávid Ferenczet, Heltait, Basiliust és Császmái Istvánt említi, de ezeket a legelismertebb kortörténeti méltatásban részesíti. Horváth Cyrill irodalomtörténetének I. köt.-ben 24 lapon át emlékezik Dávid és Heltai életrajzának keretében a többi polemikusokról. Bodnár is több lapon át tárgyalja őket. Mindez ismertetések forrása, Jakab Elek, „Dávid Ferencz Emléké“-ben egyháztörténeti szempontból részletesen rajzolja fontosságukat. Kanya-

rónak egyháztörténeti dolgozataiban, valamint Heltai Gáspárról írt monografiámban szintén bőven található e tárgyra vonatkozó adalék. Azonban kizárólag irodalomtörténeti szempontból senki sem dolgozta fel ez írókat. Sőt az egész magyar polemikus irodalomról sinces összefoglaló tanulmány. Munkám ennél fogva nem csupán az elszórtan megjelent adatok összegyűjtése volt, hanem elsősorban a kizárólagos irodalomtörténeti szempont megjelölése; másodsorban e szempont szerint való csoportosítása az összegyűjtött anyagnak. Tanulmányom első részében egyenként ismertetem a polemikusok vitáit, de nem adom életrajzukat, legfőleg ha ezt a tárgyalás kívánja; második felében összefüggő előadás keretében mutatok rá az unitárius polemiák és polemikusok irodalomtörténeti jelentőségére, egybevetve azt a XVI. század lutheránus, kálvinista s katolikus hitvitáival.¹

Stancaro Ferencz.

Stancarot² nem szokás az unitárius polemikusok közé sorolni. Életében ép úgy, mint halála után, megérte, hogy egyetlen felekezet sem említi kedves halottai között; a mint különben maga sem rokonszenvezett kora egyetlen vallásával sem. Pedig alapjában véve Stancaro a magyar reformáció tipikus alakja, kiről Boros György helyesen állította, hogy kiesinyben az unitárius Dávid Ferenczet előlegezi. Ő a magyar XVI. század első valódi filozófusa, ki kortársai vallásos felfogásának retori lendületességét egyetlen pillanatig sem engedte győzedelmeskedni dialektikus elméjének száraz logikáján. Nem egyszer szélsőségbe megy okoskodásaival. A hol pályatársai „minden kétséget kizáróan valamely hatalmas érzelemnek kitörését, hatalmas lelkierőknek hirtelen megnyilatkozását látják, ott nem lát egyebet ügyes eselfogásnál“, melylyel az igazságot elrejtteni lehet. Dávid és Heltai lutheri alapon hirdették Krisztus Isten-

¹ A forrásutalásokra vonatkozólag megjegyzem, hogy a tárgyalt írók munkáit lehetőleg eredetiben használtam, a hol ezt nem tehettem, ott elsőrendű megbízható forrásokhoz fordultam. A bibliografiánál főleg azon műveket említem, melyek az illető író vagy esemény ismerésénél föltétlenül kívánatosak. Minthogy dolgozatom egyetlen írónak sem teljes méltatása, kimerítő könyvészeti adatokkal sem szolgáltam.

² A német írók Stancarus alakban írják nevét. Helyesebbnek látszik megtartani az olaszos formát.

ségét; hirdették a fölszabadult ész teljes hódolatával fölszabadítója iránt. Stancaro nem érzi e hitnek emelkedettségét. „Esztelenség — mondja, — hogy Isten Istennél közbenjáró legyen; ha Krisztus isteni természete szerinti közbenjáró, kérdés, kinél jár közben? S ha ez mégis igaz, akkor az Atyánál az istenségben kisebb.“ Mi ez, ha nem a hitnek a tudomány kérelhetelenségével való bonczolása. Avagy nem éles dialektika a következő állítása: „Különben is, valahol egy megoszolhatatlan, fel nem osztott és meg nem különböztetett természet van, ott annak műve sem megosztható.“ Érezzük ez okoskodás erejét, mely minden ellenvetést legyűr, de érezzük gyöngéjét is. „E filozófiát azon erősen maró porokhoz lehet hasonlítani, melyek annyira erősek, hogy, ha a sebnek genyes husrészeit felemésztették, képesek volnának magát az eleven hust emészteni fel és a csontokat is összemarnák, a velőkig hatolva be.“ Nem, e szigorú igazságkeresés nem a hit világába való. Az emberiség mindig fog ábrándozni és ösztönszerűleg mindig vissza fog utasítani minden olyan tant, mely sokkal inkább megengedi magát értetni, sem-hogy alkalmat nyujtana a rajta való elábrándozásra — mondja Faguet igen találóan. Stancarot az igazság fanatikus szeretete arra predesztinálta, hogy minden harcában vesztes legyen, de éppen e rajongása adta egyszersmind a bukások elviseléséhez szükséges lelki erőt.

Lehetetlen nem csodálattal látnunk fáradhatatlanságát.¹ Élte derekán menekülni kénytelen Vicenzából, hitéért. Bejárja

¹ Stancaro életrajzát l. *Jakab E.*: Dávid Ferencz Emléke I. 17. *Zoványi*: Theol. ismeretek tára, III. 224—225. *Pokoly J.*: Az erd. ref. egyh. tört. I. *Borbély*: Heltai Gáspár, 25—34. l. Mindezeknél fontosabbak: *Stanslaus Orichovius Roxolanus*: Chimaera sive de Stancari funesta regni Poloniae secta (Colon, 1563), *Wigand*: De Stancarismo (Lipsiae, 1585). *Schlüsselburg*: Catalogus haereticorum, IX., *Lubienicius*: Hist. ref. Pol. II., *Regenwolsci*: Hist. eccl. Slavonicae I. 84. *Hartknoch*: Preuszische Kirchengeschichte, 1686, 330 s köv. *Selig*: Vollständige Historie der Augsburgischen Confession II. 833 l. s köv. *Bock*: Hist. Antitrim. 1784. II. 548 s köv. *Walch*: Einleitung in die Religionsstreitigkeiten, IV. 171 l. *Sandius*: Bibl. Antitrim 35 s köv. P. *Tschackert*: A. D. B. XXXV. 436—39 l. (D. H. *Schmidt* †) *Benrath*: Realencyklopädie für prot. Theol. u. Kirche. XVIII. köt. 752—54. Dogmatikájának s filozófiájának méltatását l. *Planck*: Gesch. der Entsteh. unseres prot. Lehrbegriffs, 1796. IV. 449—68. *Dorner*: Entwicklungsgesch. der Lehre von der Person Christi, II. 589 s köv., *Francz*: Gesch. der prot. Theologie, 1862. I. 156 s köv.

Olaszországot, Schweizot, sehol meg nem pihenhet; a tulerős napfényt, mire a tekinteteket irányítani akarta, a homályhoz szokott szemek nem bírták meg s Stancaro újra vándorbotot vett kezébe. Theologiai nagy tudásáért tudori rangot nyer,¹ egyetemek versengnek érte s mikor valahol tanítani kezd, rombolni szerető okoskodása ellenségeivé teszi saját tanítványait. Nincs korának theologusa, kivel föl ne venné a versenyt, azután, mert elbukott, új küzdelemet provokál. 1553-ban Izabella királyné környezetéhez szegődik Lengyelországban s Petrovics Péter orvosa lesz. Együtt jön velük Magyarországra s valahol pihenni megállanak, Stancaro vitatkozni kezd. Még külföldön jártában összemérgőzött Kálvinnal s Bullingerrel, most 1554-ben Munkácson Stöckel Lénárttal s Radosehin Mihálylyal vetélkedik. Ám, ura a fejedelemasszonnyal távozik, Stancaro befejezetlen vitából törhetetlen buzgósággal megy tovább. 1554-ben Kolozsváron Heltai Gáspárral akad össze. „Krisztus az emberi nemnek megváltója és közbenjárója ugyan, de nem mindkét, t. i. isteni és emberi, hanem csak az emberi természet szerint“, hirdeti e nem is oly régóta lutheránus hitű városban. A vitatkozni nem tudó Heltait megdöbbeníti e hirtelen feltűnt ellenség: Stancaro időt és tért nyert. A győzelmen az már keveset változtatott, hogy Heltai „Confessio“ ezimmel könyvet írt ellene. Végzete azonban nem hagyta nyugton. Midőn Heltai elveszté álláspontját Stancaroval szemben, a szomszédos Besztercze vidékéről oly hírek érkeztek Kolozsvárra, hogy a kiket illetett, kellemesen talált: Dávid Ferencz paptársaival együtt nyilvánosan kitért a római katolikus egyházból s átment a lutheránusokhoz. Ez csemény a közérdeklődést az olasz doktróról Kolozsvár szülőtte Dávid felé fordította. A vándorútra kényszerült vitatkozót most elragadta szenvedélye.

Taine kitűnő jellemzését adja a reformáció kora theologusainak, kik bizalmatlanságból, merevségből, a harcosok ösz-

¹ *Művei*: Institutio de modo legendi hebraice, 1530, Velence; 2. Expositio in epistolam Jacobi apostoli, 1546, u. o.; 3. De trinitate, 1551, jun. 20; 4. Apologia contra Osiandrum, 1551; 5. Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum, 1560; 6. Liber de Trinitate et Mediatore, 1562 (E könyvben olvasható: Plus valet unus Petrus Lombardus, quam centum Lutheri, ducenti Melanchtones, trecenti Bullingeri, quadringenti Petri Martyres et quingenti Calvinii.) V. ö. *Gesners*: Bibliotheca.

tönével és a józan ész szabályaira szegzett tekintettel természetüknél fogva magukra támaszkodnak s a szűk körben, melyben elzárkóznak, nem érzik többé a környezet esábitásait és ellentmondásait. Esményt alkotnak maguknak s ettől fogva ez eszmény, mint valami jelszó, visszatartja, vagy hajtja őket előre. Mint minden uralkodásra szánt hatalom, e benső eszme tenyészik és saját hasznára magába nyeli lényük többi részét. Ezért e polemikus theologusok jobbára puritán jelleműek, kiket nem tud megrontani sem a nyomor, sem a küzdés. Ridegek, mint a kristály, melyen nem lehet többé más alakot fölfedezni, mint minőben kifejekeztek; zordak, mert előttük a külvilág gyurható anyag, melyen csak nekik van akaratuk. Minél nagyobb az ellenállás, melylyel küzdeniök kell, minél hevesebb a harc, melynek diadal vagy bukás a vége: lelkük lobbanása, szavuk ereje annál fokozottabb. Stancarot ezuttal nem az igazság, de a hívők, a polemiák ez ítélőbirái hagyták cserbe. Egyetlen mód, mivel a közérdeklődést — veszszen bár a jó hír — igazságára irányíthatja: a személyeskedés.¹ Szebenbe és Kolozsvárra írt leveleiben nemcsak Melanchtont, egykori vitatkozó ellenfelét, de minden idők egyházi tanítóit gyalázá, ezeket boros kancsóknak, amazokat sörös fazekoknak nevezvén. S mindezt miért? Heltai legyőzetesté² után Kolozsvár szellemi vezére a fényes dialektikájú Dávid lett, kinek legyőzhetetlen hire sokszor izgathatta Stancarot. „Álljatok elé hát, emberek legtudósabbjai — írja levelében — hitvallástok czikkjeit vizsgáljuk meg közösen!”

Mi lett e kihívás következménye, az 1555-ben megtartott széki zsinat miképpen ítélte el Stancaro tanait, ezuttal nem érdekel minket, a minthogy nem érdekelte Stancarot sem, ki azt írta, hogy e zsinat fölötté nem ítélkezhetett, mert tudatlan és zsarnokhatalmu emberek gyülekezete volt s püspökük vakok vezére. Nem ismerjük Stancaro válaszát sem Dávid Dialysisére, sem Heltai Confessiojára, sem Melanchton ezafelől iratára. Anynyit azonban tudunk, hogy másfél év mulva már Szebenből is kiutasítják, bár előbb meghívásra ment oda. Újra Kolozsváron

¹ A személyeskedés kiváló jellemvonása Stancaronak. Az Osiander elleni vitában támadóit *sanguinarií*-nak nevezte. A zürichieket *Eutyhiani*, *Apollinaristae*, *Acephali*, magát Melanchtont (1562) *Grammaticus et theologiae ignarus* névvel illette.

² V. ö. *Selig*: i. m. II. 834. *Borbély*: i. m. 25—34.

próbál szerenesét. Az 1557. év utolsó napja az ő legyőzetésével lett teljes. Hátra volt még az utolsó forum: felebeznit az uralkodóhoz. Jakab Elek Sigler nyomán részletesen ismerteti az 1558 februárius 5.-én Székely-Vásárhelyről küldött zsinat-provokáló levelet. A reformáció története sok ily levelet tud felmutatni, az eltorzult szenvedély féktelen kitörése e kor egyetemes karaktere. Van azonban Stancaro levelének egyetlen kifejezése, mi megvilágítja zord lelkének háborgó indulatait: elnevezi Dávidékat „az igaz tudomány megrontóinak“, „hamis prófétáknak“ stb., végül „őrült ábrándozóknak.“ Ez az igazi Stancaro! Haragja itt megtalálta a legjellegzetesebb kifejezést. Ez a furor philosophicus. Mi teszi a filozófust? „A bizonyítás szenvedélyes szeretete, a szavak értelmének szigorú meghúnyása, fejtegetéseinek algebrai pontossága, folytonos magáraeszmélés, veleszületett kételkedés, mely illuzióktól óvja s valószínűt láttat vele ott, hol más bizonyosságot lát, a közhit megvetése, a szív bizonyítékainak gyűlölete, a bizonyítékokba, észlelésbe vetett határtalan hite, az újrabizonyítás örökös vágya: csupa oly tulajdonság, mely a szónoknak mindmegannyi hibája volna.“ A lelki argumentumok nagy megvetője éppen akkor akart kézzelfogható bizonyságokat kapni, mikor az ellenfél maga is ingott hitében. Stancaro e fölléptekor Dávidék immár a kálvinizmus kapuit döngették. Mi ad erőt a hitvallás változtatására oly időben, midőn a lelkek általános forrongásban vannak, ha nem a megnyugtatóbb lelkihangulat reménye. S e megfoghatatlan, ki nem számítható argumentumtól akarta megfosztani ellenfeleit Stancaro. Mondjuk-e, hogy a megtámadott kolozsvári papság Apológiájában visszafordította a vádakát a támadó ellen? Haner írja „... gyalázkodásaira is néhány visszautasító megjegyzést téve, ezáltal őt annyira megbélyegezték, hogy Erdélyben többé sehoh be nem fogadtatván, kénytelen volt az országot elhagyni s Lengyelországban keresni menedéket“. Itt élt 1574-ig, haláláig.¹

Stancaronak sokáig nem volt méltó utódja Erdélyben. Kálmánesehi, ki vele egy időben is, főleg azonban utána szerepelt, nem filozófus, de szónok; nem unitárius, de kálvinista. Sokkal kevésbé ismerjük Stancaro iratait, semhogy azoknak hatásáról szólhatnánk. Mit emlékeink alapján összeállíthattunk, bemutat-

¹ V. ö. *Selig*: i. m. II. 838; *Regenvolscius*: i. m. I. 84.

tuk. Mégis, nem lehet elhallgatni abbeli nézetünket, hogy Stan-
caro hatása Dávidra sokkal nagyobb volt, sem mint életirói
gondolják. A polemikus Dávid, kiről azt jegyezték föl, hogy
nem egyszer éppen az által győzte le ellenfeleit, mert a vita
hevében frappánsul találó kifejezéseket mondott s hogy állítá-
sait a legrövidebben s legtalálóbban tudta előadni: nem egyszer
első vitatkozó ellenfelét juttatja eszünkbe, kinél filozófusabb
polemikusa csak ő maga volt a XVI. század magyar unitárius
irodalmának.

Arany Tamás.

A dogmatikus Stancao első követője Magyarországon, ki
mesterének elveit annak eltávoztása után nyíltan hirdette, körös-
peterdi Arany Tamás¹ volt. Az ő nevéhez fűződik Melius Péter
első diadala téritői pályáján. Az tény, hogy az 1561. nov. 10.,
11. és december 1., 2., 12., 13., 14.-ki debreczeni hitvitán a
kálvinista püspök Melius, Szegedi Gergely, Huszár Gál és
Miklós pap támogatásával állításainak visszavonására kényszerít-
ette az újítót s Arany decz. 13-án a hatóság, 14-én az egyház-
község jelenlétében ünnepélyesen visszavonta „tévelygéseit.”
Azonban Meliusék e diadalában nincs okunk a meggyőzést
látni. Öt év mulva Arany, Olajos Jánossal s több paptársával
együtt Erdélybe megy, résztvenni az ottani unitárius mozgal-
makban. Legyőzetése okául Kanyaró azt tartja, hogy az elméket
nem készítve elő lépett föl. Talán helyesebb egyenesen a kálvi-
nista többségre hivatkozni, hiszen Debreczenről s Meliusról
van szó. Mindez azonban az egyháztörténelemhez tartozik;
minket e több napig tartó vita általános jelleme, a vitatkozók
gondolkozasmódja s a vita argumentumai érdekelnek.

Azt, hogy Arany hitéről könyvet is irt volna, nem tudjuk.
Huszár Gál „Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygése-
inek“ könyvében — mely egyetlen emléke e hitvitának —
azt írja, hogy „Arany Tamás nagy készüllettel alattomban

¹ Arany ismeréséhez főforrás *Melius* i. könyve. Továbbá *Kanyaró*:
Unitár. Magy. 56—60 l. *U. a.* Ker. Magv. 1888. 237—38. *Szabó Károly*:
Adalék, stb. Ker. Magv. 1872. 248 l. *Jakab E.*: Dávid F. Emléke, 66—67 l.
Révész I.: Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figy. 1873. 49—50. *Balogh F.*: Prot.
egyh. tört. irod.

Debreczenbe“ új hitet hozott s „az ő Arianus tévelygéseit“, „melyek mostan az elfordult fejű emberek között eláradtanak“, „sok jámbor keresztyéneket háborítottak vala meg“. Hogyan terjesztette Arany az ő hitét? Meg van írva a decz. 13.-ki 13 pontból álló reversalis bevezetésében: „Ha ennek utánna ugyanazon tévelygésekre térnek és tanítanak valakit, faluban avagy városban, két avagy három tanúval, mezőn egygyel . . .“ Ime a polemiák megkezdése, ime a reformáció terjedésének módja! Nem a templom és nem a szószék, nem is az iskola. Egészítsük ki e sorokat az 1557-ki hitvallás kitételeivel s előttünk állnak a polemikus prédikátorok mindennapi munkájukban. A zsinat közvetlenül értesült arról — írja e hitvallás —, hogy kevesen lévén papok, némelyik lóra ülve jár be több ekléziát s pénzért mindenütt isteni szolgálatot tart. A papok ünnepi ruha nélkül állnak a köz elé s külön meg kellett rendelni, hogy istentisztelet tartásakor öltözzenek fehér len ruhába. Igen jellemző a zsinat azon határozata is, melylyel a részegséget, mértéktelenséget a papoknak megtiltotta, felhíva őket, hogy az éjjeli korcsmai tivornyáktól, tisztességnélküli társaságokba vegyüléstől, borarulástól s hozzájuk nem illő foglalkozásoktól óvakodjanak. Erről különben Heltai már 1552-ben panaszkodik. Ma különösnek tetszenek e rendelkezések, a XVI. századnak ez valódi karaktere. Pulszky Ferencz¹ nagyon helyesen utalt arra, hogy a reformáció gyors elterjedése csakis e módon volt lehetséges. „A koldus barát, a bolygó prédikátor, kinek vagyona és biztos hajléka minden napra nincsen, legalkalmasabb hittérítő, mert nem ébreszt gyanut, mindenütt otthon érzi magát, ismeri a nép eszmekörét s könnyen azonosítja magát azzal, a kinek nélkülözéseiben osztozik.“ Mily nagy volt a hatása e közvetlen módszerű tanításnak, bizonyítja az említett hitvallás, melyben írva van, hogy pap hiányában nem egyszer a hallgatóság valamelyik tagja állott elő prédikálni. Az eképen elterjesztett hitet sem kiirtani, sem terjedésében meggátolni nem lehet. „Azt ne állítjátok, hogy titeket az Isten immár ennekutána efféle tévelygésekkel meg nem próbálna — írja Huszár Gál Arany elhallgattatása után. Nagyobb és veszedelmesebb eretnenségek következnek utána.“ A jövő sejtése ez. Mert Arany tanítása nemcsak az

¹ Budapesti Szemle. XLVI. 224. 1.

övé, sem csupán a Stancaroé. Mikor Luther az orthodox katholicizmus ellen az első protestáns szót kimondta, meg volt jelölve a reformáció fejlődésiiránya: a többről kevesebbre, az összetettről egyszerűbbre, a misztikusról észszerűbb felé. E haladásban Luther is, Kálvin is, Zwingli is, most Arany, majdan Dávid is csak pihenő helyek.

A Stancaro kezdette kritikai munka Aranynál következetesen halad tovább. Igaz, a tanítvány nem rendelkezik a mester kitarásával, sem élés logikájával, mégis könnyű a most még csirájában levő unitarizmus későbbi jellemvonásai némelyikére ráismerni Arany „tévelygési“-ben.

Egyik a kifejezések határozottsága. Ime a „harmadik ellenvetés“: Arany szerint „tanult Jézus Atyjától, nevelkedik a tudományban, nem övé a mire tanít, hanem Atyjéé. Hát nem egy Isten az Atyával?“ Ez világos, logikus, értelmes beszéd. Mi erre Melius felelete: „Nevekedik és tanul Krisztus Atyjával embersége és tisztí szerint, a mennyiből mi képünkben járó követ és az ő Atyját magasztalja. Továbbá néz a zsidókra, kik azt vélik vala, hogy Krisztus pusztá ember, csak ő magától szól, ő maga tudományát Isten hire és végzése nélkül tanítja.“ Tekintsünk most el attól, hogy dogmát érint bírálatunk s éreznünk kell e felelet bizonytalanságát, a gondolatok erőtlenségét, a stílus dagályát, egyszóval az okoskodás logikátlanságát. A „hatodik ellenvetés“: „Krisztust az Atyaisten támasztotta fel. Hát nem Isten, ha az Atya támasztotta fel?“ Ezt értjük. S a felelet? „A Krisztus két okért mondatik feltámasztatni Atyjátul. Először embersége szerint, mert a test az Istenség erejével támadott fel. Azután tisztí szerint támasztatott fel mi képünkbe, de Krisztus Istensége szerint, a mennyiből egy természetű Atyjával, szinte úgy támadott és úgy támasztotta fel önmagát, saját erejével, mint az Atya, mert egy hatalma vagyon az Atyával.“ Nem tudjuk nyomon követni ez okoskodást. S ez így megy az egész könyvön keresztül. Hogy aránytalanság van a vita leírásában; hogy Arany állításai sehol megokolva nincsenek, ellenben Meliuséi mindenütt igen; s hogy Meliusnak alkalma volt ellenfele állításait ép oly formában adni elő, melyre az ő czáfolata legbiztosabban talál: az irodalomtörténetirő előtt Arany gondolkozását korrektebbnek, kifejezéseit határozottabbaknak tünteti föl. A „hetedik tévelygés“ arra utal, hogy Arany

gondolkozása közös Stanceroéval. Zsenge e közösség, most még csak inkább stilisztikai figura. Dávidnál majd megtelik mélyebb eszmei tartalommal.

Egri Lukács.

Az unitarizmus történetében Magyarországon egy időre megszűnik a fejlődés. Sem Stancaronak, sem Aranyinak nincs követője. Az egyistenség hite Erdélyben először átmegy a kálvini formulán, csak aztán alakul ki. Ennek a kialakulásnak azonban csak elvi egysége van Stanceroval, de fejlődésbeli közössége nincs. Egri Lukács¹ valójában nem is unitárius. Károlyi R. Gáspár többször hű kálvinistának mondta elveit. Inkább átmeneti jelenség, kinek szereplése határozott karaktert nem visel magán.

Egerben született, Wittenbergben tanult s hazajövén, szülővárosában lesz pap. Öt év múlva Kolozsváron találjuk Dávid Ferencz társaságában. Hét év múlva, épen azon évben, mely Dávid és Károlyi Péter összetűzéséből az unitarizmust napfényre derítette, eltávozik Egerbe. Egy év alatt veszedelmesnek mondják tanításait a kálvinisták s a bibliafordító Károlyi Gáspár Gönczre zsinatot hív ellene. Ugy látszik azonban, a felsőmagyarországi és tiszavidéki papság készületlenül vonta kérdőre Dávid tanítványát: legyőzetése nem sikerült. Utóbb Ungváron találjuk mint esperest; egyháztörténeiszünk ez eklézsiaváltoztatását a gönczi zsinattal hozzák kapcsolatba. Két év múlva, 1568 jan. 27-én Károlyi és Melius kérésére Schwendi Kassára kényszeríti közvitára. Kálvin tanítása szerint a fejedelmeknek kötelessége lévén alattvalói hitére felügyelni, a hitzavarás ürügye alatt börtönbe vettetett. Hozzátartozói itt szabadon érintkezettek vele, mert az aug. 24-én tartott sárospataki zsinaton arról panaszkodik Czeglédi Ferencz, hogy a börtönben sem szünt meg tanítani. A vádlottat ez alkalommal nem hallgatták ki, de tanait elítélték, őt magát pedig súlyosbított börtönbe

¹ *Kanyaró*: Unitar. Magy. 60—65. *Kiss Áron* tanulmánya a Károlyi-Emlékkönyvben. *Lampe*: Hist. Eccl. *Pajkoss E.*: A kassai helv. hitv. egyh. megalakulása. *Jakab*: Dávid F. Eml. 57. l. *Uzoni—Fosztó*: Hist. Unitar. I. 131. *Kiss Á.*: A XVI. sz. ref. zsinatok végz. 441. *Pallas Lexikon* V. 729. (*Zoványi J*). *Kanyaró*: Unitar. vértanuk Eger vidékén, Ker. Magv. 1896. 7—14. l. *Szabó K.*: Adalék, stb. Ker. Magv. 1872. 248. l.

tönbüntetéssel sujtották. A következő gyötrelmes két év megtörte a fogoly lelki erejét, 1570-ben földjára elveit s reverzálist ír alá. Hiába. 1573-ban még fogoly.

Azt mondtuk, hogy Egri Lukács csak átmeneti jelentőségű alakja egyháztörténetünknek. Bizonyítjuk ezt először azzal, hogy Erdélyben az ő itt tartózkodásakor még nem volt unitárizmus, maga Dávid is csak Egri eltávozta után kezdi hirdetni az egyistenséget. Stancaro és Aranytól esetleg tanulhatott volna, de — másodszer — tanításaival bizonyítjuk, hogy Stancaroval szemben visszafejlődést jelent. Stancaro föltétlen bizonyossággal vallotta, hogy Jézus ember. Egri a gönczi zsinaton még csak ott tart, hogy „Krisztus igaz Isten és ember; Isten, mert az Atyával egyenlő; ember, mert szűz Máriától született az időben“; valamint „a Szentháromságot ismeri, imádja és vallja az igaz eklézsiával“.

Egri nem szellemi kiválósága, nem is szerepének jelentősége avatta emlékezetre érdemessé, hanem tragikus sorsa. Ő az első, ki a sarjadzó unitárizmusért vértanuságot szenvedett. Tulajdonképen nem saját hitének áldozata, de az Erdélyben kifejlődött unitárizmusé: Károlyi is, Melius is Dávid Ferenczet büntette Egriben. Mindez azonban az egyháztörténelemhez tartozik. Irodalomtörténetünkben nincs helye: egyetlen vitájának lefolyását nem ismerjük, hitéről könyvet nem adott ki, szellemi életünkre való hatásáról is csak annyit tudunk, hogy Szikszai Fabricius Balázs könyvet írt ellene. Milyen hatással? — hallgatnak róla emlékeink.

Dávid Ferencz.

„Valamely helyre és valami rendbeli embernek kezéhez jut ezen irásom, ne úgy fogja, mintha patvarral és álnoksággal iratott volna, avagy csak magunk ítéletéből taláztatott és gondoltatott dolog volna hanem mintha igaznak igazságát. Mert miképen hogy házunknál megtanultuk Isten parancsolatjából, hogy bűn legyen a hazugság, azonképen házunkon kívül is hazugságot terjeszteni és irni bűnnek hiszem és vallom“. E szavakkal kezdé a Pécsi Disputáció megírását Dávid Ferencznek nem a legékesebben szóló, de mindenkép a legrendszeresebben gondolkozó, legképzettebb tanítványa, Válaszuti György. E sza-

vakkal kezdek munkámhoz én is, midőn el akarom mondani Dávid Ferencz¹ irodalmi érdemeit.

Azonban Dávidban nem választható külön az író az ember-től. Az ő egyénisége e kettőnek szerves vegyülése. „Lelkének harmoniája nem az egyszerű melódiához hasonló, melynek egyetlen motivuma van s a kísérő hangok összesége csak azt emeli ki még jobban, simulva hozzá, de nem versenyezve vele.

¹ *Bibliographia.* *Jakab* Elek: Dávid Ferencz Emléke, 2 köt. Budapest, 1879. *Ferencz* J.: Unitárius Kis Tükör. Kolozsvár, 1900.³ 19—41. I. *A. Székely* Sándor: Unitária vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 77—82. I. *Kanyaró* F.: Dávid Ferencz. Kolozsvár, 1906. *U. a.*: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 38—100. I. *Simén* D.: Jegyzetek az unitárius vallás történetéhez. II. köt. (kézirat). Dr. *Horváth* Cyrill: A régi magyar irod.-tört. Bpest, 1899. 230—247. I. *Bodnár* Zs.: A magyar irod.-tört. I. köt. *Pokoly* J.: Az erdélyi ref. egyh. tört. Bpest, 1904. I. köt. 101—312. I. és IV. köt. *Kanyaró*: Mikor lett János Zs. fejedelem unitáriussá? Ker. Magv. 1899. *U. a.*: Dávid Ferencz családja. Ker. Magv. 1899. *U. a.*: A Krisztus nem imádása tana 1570-ben. Ker. Magv. 1895. *Kőváry* L.: Dávid Ferencz elítéltetése. Ker. Magv. 1873. *Nagy* János: Az unitáriusok énekes könyvoiról. Ker. Magv. 1871. *Jakab* E.: Alésius Dénes vagy Dávid Ferencz volt-e az első református püspök? Ker. Magv. 1879. *Boros* Gy.: A magyar unitárius irod. XVI. századbeli termékei. Ker. Magv. 1885. *Szabó* K. és *Hellebrand* Á.: R. M. K. *Győri* Lajos: Az erdélyi szombatosok. Vasárnapi Ujság, 1874. *Ferencz* J.: Dávid Ferencz és a szombatoság. Ker. Magv. 1874. *Kanyaró*: Unitar. történetírás és Kálvin orthodoxia. Kolozsvár, 1895. *Iorbély* István: Heltai Gáspár. Bpest, 1907. *Jakab* E.: Kolozsvár története. Bpest, II. köt. *Szilágyi* J.: Erd. orsz.-gyül. eml. II. k. *U. a.*: Erdély irod.-tört. Bp. Szemle, 1858. *Acsády* I.: Magyarország három részre osztásának tört. (a Szilágyi-féle collect. V. köt.). Dr. *Kiss* E.: Dávid Ferencz mint szónok. Ker. Magv. 1907. II. füz. *Jakab* E. János Zs. élete és uralkodása. Ker. Magv. II. 1863. *Udvardy* Ignác: A protestantizmus köztörténeti fejleménye. Veszprém, 1847. *Czakó* Gy.: Melius J. Péter élete és működése. Debreczen, 1904. *Kiss* Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bpest, 1881. *Szádeczky* L.: Komjáti Békés Gáspár. Bpest, 1887. *Balogh* F.: Beszédék. Debreczen, 1866. *Révész* Kálmán: Unitárius történetírás. Pápa, 1891. *Révész* Imre: Meliusz Péter emlékezete. Debreczen, 1873. *Varga* L.: Ker. egyh. tört. II. *Farkas* József: Prot. egyh. tört. Bpest, 1881. *Pokoly* József: Bogáthi naptári följegyzései. Ker. Magv. 1902. *Simén* D. dolgozatai.

Hegler: F. Davidis, Realencykl. für prot. Theol. und Kirche, IV. Bd. 517—524. *Jakab* monografiája óta a legkitünőbb essay Dávid életéről, pontos forrásidézéssel s a legújabb irodalom s kutatások felhasználásával. Az ott felsorolt bibliographiához e helyen csak *Uzoni-Fosztó* Egyháztörténetét említjük.

Az ő nagy lelkének számtalan hatalmas motivuma folyton harezban van egymás ellen s csak lassan, küzdelmesen emelkedik ki belőlük, mint egy fenséges symphonia nagyszerű accord-jaiból a lelki harmónia“. Épen ezért, mielőtt polemikus irodalmi működéséről szólnék, szükségesnek látom egyéniségének rajzát adni. E rajzban nem kötöm magam a biographia követelményeihez, evégre több életrajzot kellett volna adnom, mint tettem; de essayt sem írok, mert ez már túl megy feladatomon. Életének, jellemének, egyéniségének legjellegzetesebb vonásait kerestem ki s állítottam egybe. Ez munkám első része, a második rész a polemikus irodalmi működését adja.

1. *Dávid Ferencz vallásának evolutioja.*

Dávid Ferencz¹ magyar nemzetségből, Kolozsváron született, a XVI. század első negyedében. Apja varga volt, mely mesterség akkor nagyban virágzott. Gyermekkoráról semmit sem tudunk. Szülei születésekor katolikus hitűek voltak s abban nevelték fiokat is. Iskoláit a franciskánusok Farkas-utcai városi iskolájában kezdte járni. Föl van jegyezve, hogy tanítóinak hiv vezérlete mellett oly dicsőretes volt előmenetele, hogy elnéje ragyogásával kortársait nemcsak felülmulta, de jeles tulajdonai által ismerőinek várakozását is meghaladta. Középfokú iskoláinak elvégzése után papi pályára lépett.

¹ Dávid Ferencz nevét *Kanyaró* (Dávid F. 4. l.) Helter-nek írja. Ez tévedés, l. *Borbély* (Heltai G. 5. l.) Semmi szükség sines Dávid nevét másra változtatni, mint minőt ő reánk hagyott. A Dávid név különben Kolozsváron régi eredetű. Kolozsvár magyar polgárságának 1453-ból való összeírásában (közölve Magy. Tört. Tár. 1882, 525—541 és 729—745) Dauit, Daud, Johannes Daud, Georgius Daud, georgius dauit, valamint Mathyas dauidis (két-szer), Johannes dauidis nevű polgárok szerepelnek. A „varga“ névre az a feleletünk, hogy idézett összeírásban a varga név (egy kivételével — Warga Pál — állandóan kisbetűvel írva) 34-szer fordul elő és pedig 12-szer a név előtt (pl. varga Mehal), 22-szer a név után (pl. Gerardus varga). Hogy ez elnevezés foglalkozást jelölt, kitetszik abból is, hogy e szónak a következő formái is szerepelnek: Thymar 6-szor (pl. Relicta Andreae Thymar), Sutor 2-szer (pl. Andreas Sutor) és pellifex 4-szer (pl. Mattheus Pellifex). A *Registrum Dominorum Colosvariensium super colligendo*-ban 1564. évhez e név van írva: Franciscus Dauit.

A fentebbiek alapján tehát nem látszik szükségesnek Dávid helyett más nevet keresni, mert a Meliusék elnevezése nem a család nevét, hanem Dávid apjának foglalkozását jelenti.

Az a hit, melyben Dávid iskoláiban felnőtt, nem a régi katolikus felfogásé volt; Erazmus tanításai módosították azt. Az Isten mindenek fölött a béke Istene, ki türelmet, szeretetet kíván a szabad akaratú emberektől; hozzávaló imádkozáskor nem szükség szentek közbenjárását kérni; az étel, ruházat megválasztása, a bőjt, a töredelmességi imák s az ünnepi nyilvános pompakifejtés helyett őszinte áhítatossággal kell hozzá fohászodni a templomban, mely meg van fosztva minden ékességétől, a mi a figyelmet elvonhatja; a házasság szentség, mely mindenkire kötelező s Isten előtt kedves, azonban szükség esetén fel is bontható; a gyónás a lelkiismeret tisztántartása végett szükséges s gyakorlandó. A hitelveket bírálni csak a legképzettebb tudósok jogosultak, azok sem nyilvános vitatkozásokon, csupán komoly iratokban.

1545-ben Meggyesi Ferencz gyulafehérvári vikárius költségén Wittenbergbe megy s az ottani egyetemre 1545/46-ra Franciscus Literatus Klausenburgben, 1547/48-ra pedig Franciscus Clausenburgensis Transylvanus néven iratkozott be. Minő emléket vitt magával Dávid hazájáról? Képét egy forrongó politikai állapotnak, melynek végső célja az egyesült magyar haza megteremtése s képét egy forrongó lelki világnak, melyben az ó-hit küzd a diadalmasan hódító újjal. Nem lehet kétségünk az iránt, hogy ifjú lelkének ideálja, miként akkor sokaknak, az élet kezdetén állók közül, a XVI. század legnagyobb magyarja, a hitéért s magyarságáért fanatikusan küzdő Frater György lehetett; a magyar államegységnek e genialis martirja, elsőrangú pénzügyi kapacitás, jól számító katona, mindenekfölött pedig kiszámíthatlan tervű diplomata, ki nemzeti történetünk legkétségbeesettebb küzdelmében igénytelen szerzetes létére „csupán saját magára és lángeszére támaszkodva mint egyenlőrangú fél alkuszik a török szultánnal és római császárral“. Kell-e ennél vonzóbb példa ifjú léleknek? Azonban az életkörülmények mint mindig, úgy ez alkalommal is, lényegesen megváltoztatták a fiatalkori ábrándvilágot.

Az a világ, melyet Dávid Wittenbergben talált, nagyon sokban különbözött attól, melyet szülőhazájában tanult ismerni. A helységek jelentőségét nem szerencsés fekvésük vagy lakóinak száma s jólléte adja, hanem az a kapocs, mely összefűzi a benne élő kiváló szellemek s keletkezett eszmék erejét, hatását

a kor egyetemes eszmeáramlatával. E tekintetben Wittenberg nagyon sokat köszönhet professorainak. Luther bátorsága s Melancthon mérséklete megbecsülhetetlen vala s az egyetem a tudósok és tanulmánygyókok találkozó helye. Azonban az év, melyben Dávid e világhíres emberek társaságába belépett, egyike volt a reformáció belélete legválságosabb éveinek. Az amúgy is indulatos Luther földi pályájának végéhez érve, testi s lelki erejének lankadása következtében már-már szakadást idézett elő saját táborában, mely az új hit egynémely tételét illetőleg régóta nem volt egyetértésben. A reformáció innmár túlhaladta e fejlődés megindítóját s Luthert is elbukással fenyegette.

Luther egész tanítása két elven alapult: egyik az, hogy az emberi akarat nem szabad, a másik, hogy mindazon erkölcsi cselekedet, mely pusztán az emberi akaratnak következése, véték és bűn. „Ez a két elv pedig fölfogat minden erkölcsi philosophiát, mert hiszen ha az akarat természettől fogva rab, úgy reá nézve természeti törvények nem is léteznek, s ha minden természetes cselekedet bűn, úgy erény sem létezik. Igaz ugyan, hogy midőn az akarat szolgását hirdeti Luther, azt egyúttal a jároból a hit és isteni kegyelem útján azonnal föl is szabadítja; s az is igaz, hogy a keresztyén embert a legszabadabbnak jelenti ki Istennek valamennyi teremtése között. De a természetfölötti szolgaság, melyre a lélek csak Istennek égi malasztjából tesz szert, kisiklik a philosophiai vizsgálat és érvelés alól; s bár ebben tetőzik Luther tanítása, épen ez bizonyítja legjobban, hogy Luthernél erkölestan és theologia egészen egymásba folynak“.¹ Melancthon jól érezte, hogy Luther e tanítása a reformációt végső veszedelemmel fenyegetheti. Ha a katholicizmus az értelmet követeli áldozatul, az új hit a lelkiismeretét, hirdetvén, hogy imádnunk kell az isteni önkényt. Csak egy ember mert ellentmondani e fölfogásnak, Serveto, kiről azt mondá Kálvin: „Ha városunkba jön, nem bocsátom el élve többé!“ E szavak épen akkor hangzottak el Genfben, 1546 februariusában, s talán épen azon a napon, midőn Luther Eislebenben elhunyt. Talán egyszerre ért Serveto föllépésének s a nagy reformátor halálának hire Dávid fülébe s nem lehet kétségünk az iránt, melyik volt nagyobb hatással lelkületére.

¹ P. *Janet*: Politika és Morál. II. 147—158 l.

A reformáció Luther halálával forduló ponthoz ért, a rationalis törekvések szabad útat nyertek. Dávid e beláthatatlan következményű időket Wittenbergben élte át, Melancton mellett, talán épen annak barátságában. Legalább erre enged következtetni az az öt év, a mit egyfolytában ott töltött.

Ha baj volt, hogy a reformáció elveszté vezérét, nagyobb volt az, hogy az új egyháznak nem volt kormányzója s a szét-huzó törekvések akadálytalanul érvényesülhettek. Az első, ki a Luther taposta útról ha nem is tért le, de azt tágra kiszélesítette, maga Melancton volt, a wittenbergi iskola feje. A Luther s Melancton közti különbség a determinizmus és indetermínizmuson kívül a világi hatóságok egyházi beavatkozására vonatkozott. Luther szerint „nem tűzzel, hanem az Írással kell az eretnekeket meggyőzni“. Melancton már azt vallja, hogy a fejedelem örökös hitén s ha valaki az igaz keresztyén hitet megsérti, mint eretnek — a világi hatóság által büntetendő. Az eretnokség pedig kétféle lehet: az egyik az, mely a hit dogmáit megtoldja, mint pl. a katolikusok, ezek nem oly hibásak, mint azok, kik e dogmákat figyelmen kívül hagyják, mint a Kálvin-féle úrvacsorai tan s a Servetovall feltűnő monotheismus. Joggal kérdezhetni, „ha kizárólag csak a tényleges jelenlét lutheri dogmája igaz, ugyan miért volna a transsubstantiatio katolikus dogmája csekélyebb istenkáromlás, mint a lelkijelenlét kálvini dogmája?“ Mert a reformáció másik kisarjázása Kálvin elmélete volt.¹

A kálvinizmus napjainkban elvesztette azt a jelentőségét, mivel a XVI. században s főképen keletkezése helyén birt. Ma épen az hiányzik belőle, mi akkor főerőségét tette. Mi volt a kálvinizmus Kálvin életében? A romlásnak indult Genf „ostora“, tehát erkölcsjavító szabályrendszer, mely nemcsak a lelki-világ tisztaságával törődött, de beavatkozott a hívők magán-életébe. Luthernek jórésben csak a lelkiekre volt gondja, a beteges, rossz egészségű Kálvin a test épségét ép oly fontosnak tartotta. Ezért nagyszabású hitrendszerében bámulatos következetességgel szabta meg mindenféle társas cselekedetnek s az egyéni dolgoknak idejét, megtörténésének módját. A lélek dogmái

¹ P. Janet i. m. 158—165 l., Nisard: Tanulmányok a renaiss. és reformatio korából. Melancton.

mellé kitalálta a test dogmáit is. S bár igazat adunk Szász Károlynak,¹ hogy Genf romlottsága ez időben nem volt nagyobb Európa bármely helységének romlottságánál, mégis midőn azt látjuk, hogy Kálvinnak száműzetése után Genf társadalmi rendje annyira megbomlik, hogy kérve-kérik, térne vissza s állítaná helyre a régi békességet s e kívánság Kálvin visszatérte után azonnal teljesül, — lehetetlen észre nem vennünk vaskövetkezetességgel alkalmazott szabályainak főjellemvonását, a társadalmi ferdeségek megjavítani tudását. „Azonban abban a szervezetben, melyet Kálvin az evangéliumi egyháznak adott, majd semmi tekintet nem volt az egyéni szabadságra. Ő a magánéletet az erkölcsi törvényekkel megegyezőleg s államhatalom közbejöttével akarta szabályozni, be akart hatolni a társadalmi és családi életbe, sőt minden ember lelkébe s az egyéni felelősséget egyre szűkebbre szoruló körre akarta szorítani. Az evangéliumi egyháznak az állam iránti viszonyát illetőleg azt az elvet állította fel s vitte keresztül, melyet a katolikus fogadott el, hogy a lelki hatóságnak joga van az állam karhatalmát igénybe venni oly bűnök ellenében, melyeket az állam a vallás elleni sérelmeknek bélyegez, t. i. a vallástalanság és az eretnokség ellen. Kálvin ezzel megtagadta s megsértette a lelkiismeret jogát s a magánéletben és vallási dolgokban való teljes szabadságot“.

Egyetlen igazolása eljárásának az, hogy bibliai alapon tette. Igaz, hogy ez az alap az ótestamentumban volt s a kálvinizmus eredeti alakjában épen a Jézusi kereszténység főelvét nélkülözte: a türelmes szeretetet. Ám e tulzást az erkölcsiség érdekében ellensúlyozta annak tudományos volta. „Értelmiség tekintetében felülmulta valamennyi reformátort Kálvin; tudományosságban alig előzi meg valamelyik“. S ne feledjük: a XVI. század a skolasztikus theologusok százada, melyben a természetességnél többet ért a mesterkéeltség, az észszerű okoskodásnál a dogmatikus bizonyítás; s végül e század tudásának egyetlen forrása a biblia. Az eredeti kálvinizmus igazi jelentősége tehát az, hogy a protestáns vallást a társadalmi formák keretébe illesztette. Ha a társadalomnak valláserkölcsei alapon kell állani s ha a vallás igazi célja a társadalmi rend föntartása, akkor

¹ Budapesti Szemle, XVII. 209. l. s köv.

Luther reformációja csak Kálvin hozzájárulásával lett teljes; az csak a dogmatikus kereteket adta, gyakorlatias tartalommal ez látta el. De e tartalomnak kezdetben sok dudvája volt, mit írtani kellett; sok bomlasztó elem vegyült belé, mit ki kellett választani; s a maga egészében nyers volt, mely esiszolódásra, finomításra szorúlt. Mind e munkára, a kálvinizmus hibáit, tulzásait megkorrigálni, hiányait pótolni: az unitárizmus volt hivatva.

Abban a nyilatkozatban, melyet Dávid a dévai börtönben elítéltetésekor vallott, hitvallását ekép foglalta össze: „Hogy a részeknélküli egész szét nem osztottam s a végezt a végtelennel nyelvem összezavarni nem tudta; hogy a szülöttet az örökkévalóval félttem fölcserélni; hogy elmémet rabbá tenni, a hamisat igazként hinni nem birtam; hogy Sabellius átkos tanát nem követtem s a megmérhetetlent, a kit a mindenség befogadni nem tud, egy szűznek méhíbe zárni átalltam; mert tagadtam, hogy Isten gyermekként sirjon, éhezzen és szomjuhozzék, irtózzék a fájdalomtól s rút halállal haljon meg; hogy nyelvemet vakmerőleg, tiszta lelkemet hamisan szólva, beszenyyezni szégyeltem; hogy az igazat kimondtam, a nem igazat tagadtam: ezek az én bűneim, ez az én istentelenségem, ezek az én boldogtalanságomnak okozói“. Ha e nyilatkozatban foglaltakat a Palaeologushoz írott levéllel, a gyulafehérvári törvénykezésem mondottakkal s utolsó két főművének idetartozó részeivel kiegészítjük; s végül ha az eként nyert fölfogást a kálvinizmussal összehasonlítjuk, a következő végeredményhez jutunk.

Kálvin vallásának főereje a rendszeresség, t. i. azon szabályokon végigvonuló egységes alapgondolat, melyek a test s lélek féktelenségeit korlátozni voltak hivatva. Ha e rendszeresség engedékeny is tudott volna lenni, ha nem vasszigorral, de szükség szerint elnézéssel is birt volna: az unitárizmusnak alapja, az individuumnak respektusa, sohasem jön létre. Mert mi egyebet jelentett e dogmatikus rendszeresség a testi s lelki vágyak s azok kiegyenlítése egyenlőségénél? Az általános egyenlőség, ha az nem a szabadság jegyében fogantatott, a legnagyobb zsarnokság, mely el tud, el akar fojtani minden olyan önálló cselekvést, mely az egyenlőség alapgondolatától eltávozik. Az emberi értelem, mely legmagasabb megnyilvánulási formájában mint hangukat sugalmazza a legnemesebb cselekedeteket s a legfönség-

gesebb gondolatokat, csak szűk körön belül türi meg az olyan rendszerességet, mely az egyéni meggyőződést nem fedi. Az unitarizmuson kívül minden más keresztény felekezet az Isten-Jézusban látja az emberi ideált, tehát egyetlen közös formulában, mely merevségével ránehezedik az individuumra. Dávid jól érezte e fölfogás hibáját, midőn Jézusban az egyéniséget, az individuális embert látta. De hát e két kifejezés nem ugyanegy jelent? Nem. Jézus mint individuális ember, minden hívő számára az a megközelítőleg tökéletes minta, melyet az illető hívő lelki tehetségei szerint, önmagának alkotni tud. „A minő Isteneket festenek maguknak, olyanok élnek lelkökben“ — írja Dávid a De falsa et vera-ban.

Dávid unitarizmusának egyik jellemvonása az egyéniség respektusa. Az egyéni szabadság azonban korlát nélkül elfajul s elfajulásában éppen a szabadságot semmisíti meg. Dávid tehát olyan korlátot keresett, melyen túllépnie egyetlen meggyőződésnek sem szabad s mégis, a melyen belül az egyéni szabadság a legteljesebben érvényesülhet. E határ az észszerűség. Az észszerűség az egyéniség álláspontjának természetes kiegészítése.

Dávid ekképpen logikussá tette a vallásos gondolkozást; hogy úgy mondjuk, a hitet fölszabadította a dogmatikus theologia kötelékeiből. Azonban tévedés volna azt hionünk, hogy ezáltal oly vallásformát alkotott, melyet mindenki magáénak vallhat. Arra már utaltunk, hogy a kálvinizmus általános egyenlősége tanát Dávid nem tartotta helyesnek; most azt emeljük ki, hogy az „észszerű“ korlátozás mindazokat kizárja valódi hívői sorából, kikkel érzéklő s az ebből folyó értelmi funkciói a valóság ellenmondásnélküliségét megismertetni nem tudják. Talán helyes elnevezést használunk, midőn azt mondjuk, hogy az észszerű szabadság hite csak a szellemileg intelligens, az érzelmileg s értelmileg fejlett individuumnak vallása. E magaslatra csak bizonyos életkorban lehet eljutni. A templomba járásnak éppen az a czélja, hogy az emberi értelem a predikációk által minél előbb fölemelkedjék e magaslatra. Az unitarizmus tehát evolucionárius jellemű.

Ez Dávid vallásának viszonya a kálvinizmushoz; ez önmagában való jelentősége.

(Folytatása következik).

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Őszinteség a nevelésben.¹

Felolvasásom tárgya, mint arra a jelenlevők közül többen emlékezhetnek, meglehetősen ötletszerű módon került a mostani értekezlet elé. Ugyanis mult évi értekezletünk egyik tárgya a szeretetnek a nevelésben való szerepéről szólt, mely tárgy megvitatásánál én azt a megjegyzést tettem, hogy ajánlatos volna és korszerű, foglalkozni az őszinteség szerepével is. És az értekezlet engem ezzel meg is bizott, mely megbízásnak készséggel akarok eleget tenni, annál is inkább, mert a tárgynak és az előadó személyének ilyen ötletszerű volta mentség a tisztelt hallgatók előtt azoknak gyengeségeért.

Az őszinteséget vizsgálni, tisztelt hallgatók, mindig háládatlan dolog volt, mit az emberek nem szerettek. Mert mi az őszinteség? A valóságnak, az igazságnak belső, lelki, erkölcsi, alanyi része. És a valóságnak, az igazságnak külső, testi, tárgyi része is mindig áldozatokat, vértanukat követelt magának. Menynyivel többen szenvedtek és hullottak el az őszinteség kutatása közben! A sivatagok kutatói, a földszarkok keresői, a bányák, a robbanó anyagok, a mérgek és kóros anyagok vizsgálói, a levegő meghódítói bármilyen nagy számmal voltak és lesznek áldozatai a külső igazságnak, sohasem fogják megközelíteni azok számát, kik naponként szenvednek és hullanak el a belső igazságnak, az őszinteségnek keresésében. Azonban a világ ezek nagy részéről tudomást sem szerez, legfennebb egy kis társaság veszi észre. Egy néhány áldozatról naponként tán a lapokban is van szó, de csak kevesen kerülnek a történelembe, mint próféták, vértanúk, apostolok, reformátorok, Sokratesek, Jézusok, vagy Dávid Ferenczek.

De nemcsak háládatlan, hanem igen nehéz dolog is az őszinteség megvizsgálása. Mert míg a külső igazságok keresésére mindenféle eszközeink és szerveink vannak, a belső igazság megfigyelésére az érző és gondolkozó emberi lelken kívül semmi eszközünk nincs. S milyen határozatlan, ismeretlen, ezerféle módon értett és magyarázott dolog még az az emberi lélek is! Létezéséről tán mindnyáján meg vagyunk győződve, azonban mibenlétéről, közelebbi meghatározásáról keveset tudunk, sőt

¹ Felolv. az unitár. tanárok értekezletén.